

ОСИП НАЗРУК

Громадсько-політична діяльність О. Назарука припадає на час національного руху початку ХХ століття, Першої світової війни та української революції 1917–1920 рр., міжвоєнний період перебування Західної України у складі Другої Речі Посполитої та початок Другої світової війни. Відомий політик і громадський діяч Мілена Рудницька дивувалася Назаруковій розсудливості, обережності, дотепності та спритності на всіх етапах його життя. “Погляди Назарука мінялися, – підкреслювала вона, – але він сам не мінявся – він залишався той самий [...] з нього був дуже небезпечний полеміст. Міг бути грубим, коли йому хтось ступив на ногу. Подиву гідна його щирість, з якою розповідав про свої переживання, зокрема про еволюцію своїх поглядів. Самовпевненість і цілковита незалежність від opinii – це також його прикмети”.

О. Назарук народився 31 серпня 1883 р. в галицькому містечку Бучач у незаможній ремісничій родині. Батько – кушнірський майстер Тадей Назарук, мати – Анастасія, з дому Чекановських, жінка дуже лагідної вдачі, виховувала сина в душі високої національної свідомості, патріотизму, толерантного ставлення до інших національностей, зокрема до євреїв, які становили більшість населення Бучача. Настанови матері, як писав пізніше О. Назарук, значно полегшували йому взаємини з політиками різних ідейних напрямків, польськими та єврейськими діячами, що мали вплив на його подальше життя.

Мілена Рудницька у своїх спогадах, написаних у квітні 1974 р. на прохання сина Івана Лисяка-Рудницького для передмови до збірника “Назарук і Липинський: Історія їхньої дружби та конфлікту”, описала найхарактерніші риси “Назарукової фізіономії”: “З нього “бухала” стихійна сила, джерелом якої був тісний зв’язок з народом. А може краще сказати – зв’язок із землею, з її побутом і традицією. Соматологічні і психічні властивості Назарука коренилися десь

глибоко в надрах бучацької землі”. За її словами, О. Назарук від селянських предків успадкував “здоровий бистрий розум, прагматичний спосіб мислення, реалізм, невгамовний темперамент. Також його розсудливість, особиста обережність, його дотепність і спритність мали мужицьку закраску”.

Навчався в Бучачі у народній школі та гімназії. За участь в учнівських протестах проти антиукраїнської позиції дирекції та деяких учителів у 1900 р. його виключили з місцевої гімназії без права навчатися в середніх школах Галичини. Врешті, записався до Золочівської гімназії, де закінчив курс навчання за 8-й клас.

Формування світогляду та становлення О. Назарука відбувалося у складних суперечливих умовах Галичини в складі Австро-Угорщини, зокрема полонізаційної політики польської крайової влади, антиукраїнської позиції вчителів, переважання поляків серед учнів, студентів та викладачів галицьких навчальних закладів.

Зацікавився громадською працею О. Назарук ще в старших класах гімназії. То був час національного піднесення серед українців Галичини. О. Назарук став одним із лідерів молодіжного руху, беручи участь у діяльності юнацьких відділень радикальної партії – драгоманівських гуртках. Такий таємний гурток заснували також і в Золочівській гімназії, до якого входив майбутній відомий політик Василь Панейко. Саме активна громадська позиція О. Назарука щодо захисту прав українських гімназистів та студентів не давала йому можливості здавати випускні іспити в Золочівській гімназії. Він змушений був зробити це у Львові.

Студентська молодь “Академічна громада” одним з першочергових завдань ставила боротьбу за український університет. Ця справа стала консолідуючим чинником не тільки студентства, але й всього українства краю. Сам О. Назарук пізніше писав, що “найгарячішим” періодом життя української академічної молоді були роки діяльності “Академічної громади”. Саме тоді “наша молодіж видала більшу масу енергії, чим в усіх попередніх періодах разом”.

Перебування Осипа Назарука у Львові (для здачі матури) в 1901 р. сприяло ще більшому зацікавленню ним громадсько-політичною роботою, формуванню його світогляду.

Відверта зневага університетських властей до вимог українських студентів змусила їх вдатися до такого рідкісного виду протесту в історії європейського вищого шкільництва, як масовий вихід студентів з університету (сецесія). На початку грудня 1901 р. більше 400 студентів-українців залишили Львівський університет і переїхали на навчання в інші вузи Австрії. Покидаючи його, українські студенти сподівалися змусити австрійський уряд й академічний сенат задовольнити їхні вимоги, активізувати суспільну думку в університетській справі.

Щодо оцінки сецесії та її наслідків, то О. Назарук солідаризувався з позицією УРП і УСДП, які назвали її хибним кроком молоді. Один з лідерів УРП – Михайло Павлик зазначав, що “вихід наших академіків з Львівського університету був... помилкою, з огляду на практичні результати, які можна було б добитись лише на місці – боротьбою”. Студентські роки життя і, зокрема, активна участь в українському студентському русі відіграли велику роль у становленні О. Назарука як громадсько-політичного діяча.

У 1902 р. О. Назарук вступив на юридичний факультет до Віденського університету. Саме у Відні у 1904–1905 рр. він очолив славетне товариство української студентської молоді “Січ”. Навчаючись в університеті, О. Назарук глибше ознайомився з працями Михайла Драгоманова, Івана Франка, Михайла Павлика, Карла Маркса і Фрідріха Енгельса та ін., популярними брошурами українських партій, зацікавився австромарксизмом, був членом соціалістичного просвітнього товариства. Все це спричинило політичний вибір О. Назарука на користь радикальної партії, яка утворилася 4–5 жовтня 1890 р. і була першою політичною організацією галицьких українців, що відповідала європейським партійним зразкам.

Однак найважливішим фактором членства О. Назарука в радикальній партії, на нашу думку, була активна студентська громадська діяльність. Відомо, що українські студенти, зокрема члени товариства “Академічна громада” співпрацювали з РУРП. (Проте Осип Назарук брав участь у VIII загальнопартійному з’їзді СДРПА 9–13 листопада 1903 р. у Відні в числі шести делегатів від УСДП Галичини і Буковини як делегат від виборчого округу

Станиславова. Більше згадок про співпрацю з УСДП ні в спогадах О. Назарука, ні в інших джерелах не знайдено.)

Можна з впевненістю припустити, що О. Назарук в Русько-Українській радикальній партії перебував не з 1905 р. (як про це говорять Богдан Кравців і Степан Ріпецький), а принаймні – з 1904 р. Беручи участь у роботі XV з'їзду УРП (20–21 листопада 1904 р.), саме він, на наш погляд, опублікував звіт про нього у “Новому громадському голосі”.

В умовах загострення політичної боротьби навколо парламентської виборчої реформи О. Назарук зробив свої перші публічні кроки як політик. 2 грудня 1906 р. він взяв участь в українському віче у Львові, скликаному головою українського посольського клубу Юліаном Романчуком. Українські послы заявили в парламенті про те, що у подальших нарадах над виборчою реформою не братимуть участі, бо “переконалися остаточно, що є безсильними супроти подавляючої більшости, яка коштом руського народа сповняє усі шовіністичні забаганки панів з польського кола”.

На вічі обговорювався звіт про діяльність руського клубу і ситуація напередодні чергових виборів до австрійського парламенту. Дісталось і голові посольського клубу Юліану Романчуку. Визнавши, що в нього є добра воля, Осип Назарук зауважив, що “добра воля і старість – се за мало для політика”. Він запевнив, що “... тепер будуть старатися о мандати люди, що не мають на се відповідних кваліфікацій, прим. проф. Колесса, який, як буде таким послом як професором, то певно не дуже багато зробить для народа”. Наприкінці він запропонував оголосити вотум недовір'я українським послам, чим викликав в частини вічевиків невдоволення. Заступився за Назарука Михайло Лозинський, який ствердив, що у парламенті “Русини не здобули нічого ...”

Виступаючи на зборах товариства “Академічна громада” 9 червня 1907 р. з рефератом, Осип Назарук розкритикував діяльність керівництва національно-демократичної партії. Відповідно до змісту реферату, збори висловили вотум недовір'я Народному комітетові УНДП і констатували, що: 1) ... т. зв. “Народний Комітет” націонал-демократичного сторонництва ... не має права ані причини уважати себе якоюсь начальною езекутивною

української нації в Галичині, тим більше, що виказав недостачу політичного змислу, нездібність у переводженню політичної організації й опортунізм, а крім того неясним поведенем і компромісовими контактами з москвофільськими партіями загрожує нашій національній ідеї необчислимими шкодами, на що звертаємо увагу всієї української суспільности”. Не зрозуміли студенти і того, що Народний комітет не дозволив їм взяти участі у нараді, де вирішувалося питання назви посольського клубу, а одночасно прийняв москвофільських послів, які не визнавали існування української нації. Збори вирішили на найближчих виборах до сейму “... попірати лише тих кандидатів нац.-дем. стороництва, що ставитимуть проти поляків і москвофілів, а в усіх інших випадках агітувати за кандидатами партій радикальної і соціал-демократичної, котрі заступають інтереси хлопської і робітничої верстви”.

Перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права, що відбулися у травні 1907 р., дали українцям 27 мандатів з Галичини і 5 – з Буковини. У Галичині націонал-демократи одержали 17 мандатів, радикали – 3, соціал-демократи – 2, москвофіли – 5.

У брошурі “По перших виборах на підставі загального, рівного права голосовання. Огляд сил і тактики українсько-руських партій” Осип Назарук (псевдо Андрій Чекановський) опублікував бачення УРП підсумків виборів. Він ретельно проаналізував хід і підсумки виборів в кожному окрузі Галичини, відгуки польської преси (“Слова Польського”), тактику Української націонал-демократичної і Української соціал-демократичної партії, москвофілів; діяльність польських і єврейських партій (Польської партії соціал-демократичної, сіоністів, Польської партії людової). Те, що УРП не виставила в кожному окрузі свого кандидата, Осип Назарук пояснив тим, що керівництво не знало, наскільки “... освідомлене робочого народу і його прихильність до радикально-опозиційної політики так зросло”.

Осип Назарук цікавився політичним життям в Росії, особливо виборами до Думи і тактикою російської соціал-демократії. Він детально проаналізував виборчу систему, склад Думи за групами,

розходження в соціал-демократичному середовищі, результати виборів у Польщі і на Кавказі.

Приїхавши до Відня на процес Сенкевича, Осип Назарук випадково зустрівся з д-ром З. Кузелею, який розповів, що в альманасі, який збиралася видавати віденська “Січ”, не буде навіть хроніки з життя найбільшої групи української академічної молоді, оскільки львівські академіки на численні листи в цій справі не відповідали. Повернувшись до Львова, О. Назарук дізнався, що львівські товариші обурені на віденських, “котрі в значній частині просто дезертують з львівського університету, щоби тільки не наражувати ся в боротьбі о права укр[аїнської] мови на львівським університеті”. Визнаючи слушність претензій, О. Назарук проте не бачив причини, через яку альманах “Січ” мав би бути неповним.

Через брак часу (водночас готував реферат про українське шкільництво на всеслов'янський з'їзд поступових академіків у Празі) Осип Назарук разом з Оленою Охримович взявся до писання не історії, а лише хроніки руху українських студентів у Львові. Вважаючи, що письмові матеріали і документи, протоколи та часописні повідомлення можна буде колись використати, головну вагу він зосередив на усних і письмово-приватних інформаціях людей, що брали активну участь у студентському житті. Серед них – Тит Ревакович, Михайло Павлик, Євген Петрушевич, Микола Шухевич, Володимир Охримович, Микола Ганкевич, Юліан Бачинський та ін. У “Хроніці” рух “академіків” Осип Назарук і Олена Охримович пов'язували з національним рухом західних українців у ХІХ ст.

Вище зазначалося, що Іван Франко мав значний вплив на формування світогляду О. Назарука. Останній сам це підтвердив у брошурі “Про Івана Франка”, в якій для молодих селян – членів радикальної партії вирішив розповісти детальніше про життєпис Каменяря. Для Осипа Назарука І. Франко був “найспосібнішим з людей, яких видала галицька Україна”, який “серед тяжкої біди, поневірки і нужди здобув собі величезне знанє і славу таку велику, як ніхто з галицьких Українців”. Він високо цінував І. Франка – політика: “Виробив програму радикальній партії, в ряді брошур означив її тактику і причинив ся до піднесення

радикальної публіцистики (газетярства) до такої високої міри, що ні одна партія в Галичині не мала так добре редагованих газет, як партія радикальна в часах, коли Франко працював для того, щоб “фундаментове каміне не було яке-небудь”. Поряд з цим О. Назарук вважав, що найбільші і найкращі твори “нашого культурного дорібку в Галичині” – це робота І. Франка.

Попри активну політичну діяльність, О. Назарук після закінчення університету розпочав з січня 1909 р. по листопад 1910 р. практику в адвоката А. Мозлера у м. Монастириську (Тернопільська обл.). Опісля проходив однорічну судову практику у Відні, де і працював до червня 1912 р. Там у грудні 1911 р. здобув вчений ступінь доктора цивільного та церковного права. З червня 1912 р. до серпня 1914 р. він практикував у адвокатській канцелярії Євгена Петрушевича у м. Сколе (нині Львівська обл.).

Початок Першої світової війни повернув українцям надії на вирішення українського питання. О. Назарук належав до тих, хто відстоював ідеї галицького “П’ємонту”. В одній із передвоєнних публікацій він підкреслював, що саме в Галичині “важиться доля П’ємонту України”.

Осип Назарук в перші дні війни опинився серед тих сотень галичан, які зазнали репресій з боку австрійської влади за надуману “співпрацю з державами Антанти”. Наприкінці серпня 1914 р. його заарештували і запроторили до концентраційного табору “Талергоф”. Вибравшись звідти, О. Назарук приєднався до членів Союзу визволення України – безпартійної політичної репрезентації національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Ця організація основним політичним постулатом проголосила державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі України у європейській політиці. Реалізацію своїх національних змагань Союз пов’язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму, внаслідок чого на руїнах Російської імперії мала би постати “Вільна Самостійна Україна”.

У грудні 1914 р. О. Назарук, як представник СВУ, виїхав до Швеції для інформування громадськості скандинавських країн про становище та національно-політичні змагання українців. Він мав повноваження й на Норвегію, де двічі зустрічався з президентом норвезького стортингу (парламенту) Й. Ловландом, міністром

закордонних справ Н. Ігленом і обговорював з ними питання війни та ставлення до неї українського народу.

У Швеції О. Назарук нав'язав контакти з багатьма політиками, вченими, редакціями часописів, розповсюджував видання СВУ. Він тепло відгукувався про Альфреда Єнсена, який на той час був найбільшим знавцем і популяризатором українства у Швеції. Та все ж Єнсен вважав державну самостійність України гіршою перспективою, ніж бути членом автономії в складі Росії. Ця позиція сильно вплинула на О. Назарука. “Тому, – писав він до президії СВУ 6 січня 1915 р., – треба би багато попрацювати, щоби справа набрала розголосу”. О. Назарук відзначив, що для популяризації українського питання в Скандинавії необхідно залучити людину, яка б добре знала історію, зокрема історію церкви на сході, філософію й могла швидко написати статтю не тільки про українсько-польські, а про політичні відносини в Австро-Угорщині взагалі. “Тут сильно знадобився би І. Крип’якевич”, – писав він.

У листах до Союзу О. Назарук просив надсилати до шведської преси тематичні статті про Україну, окремо про Галичину, Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття, українців в Америці та Приамур’ї, а також достовірний статистичний матеріал про кількість українських кафедр та студентів українців в університетах, народних шкіл, економічних інституцій, культурно-громадських організацій, часописів, популярних видань тощо. З цього приводу в листі до Президії Союзу від 1 лютого 1915 р. О. Назарук писав: “Зверніть ласкаво увагу співробітникам “Ukrainische Nachrichten”, спеціально авторові дуже цікавих трьох статей про економічний визиск України Росією, бо Рудницький в “Ukraina und Ukrainer” подає зовсім інші цифри щодо експорту Росії через порти Чорного моря”. Він відзначив, що серед іноземців трапляються одиниці, які дуже пильно читають українські видання, не розуміючи по-українськи, достеменно знають зміст “Записок НТШ”: “Представте собі, – зазначав О. Назарук, – що подумают собі такі люди про нас і нашу роботу, де одне другому перечить”.

Завдяки О. Назаруку вийшли друком статті Єнсена, Єрне й Стадлінга про українські справи в норвезькій газеті “Morgenbladet” та у шведських часописах. Крім того, він просив Президію Союзу

надсилати свої видання до Скандинавії, особливо до Норвегії, оскільки “вістки про українську справу дійдуть скоро й до Англії”. Зрештою, ця ситуація ще раз підкреслювала, що українським питанням зацікавились лідери європейських держав.

Отже, О. Назарук своєю працею в скандинавських країнах долучився до широкої інформаційно-дипломатичної акції СВУ в різних країнах світу, до розбивання муру між українським народом і світовою громадськістю. Під егідою СВУ вийшла його праця “Слідами Українських Січових Стрільців” поруч із роботами І. Крип’якевича “Українське військо” і В. Темницького “Українські Січові Стрільці”, в яких аналізувалася збройна боротьба українського народу за свою свободу.

У роки війни О. Назарук підтримував тісні контакти із наддніпрянськими політиками, що гуртувалися навколо Товариства українських поступовців, зокрема з С. Петлюрою. У листі до О. Назарука від 18 грудня 1914 р. С. Петлюра, висловлюючись з приводу австро-німецького курсу галичан, а разом і СВУ, зазначав, що їхня політика, гасла не могли стати обов’язковими, популярними і реально втіленими для наддніпрянських українців через різне розуміння національних ідеалів, які знаходилися в іншій площині та вимагали інших методів запровадження. На його думку, з вибухом війни така ситуація практично завела українську справу в глухий кут, створила складне становище для українців у Росії, тому вони й відкинули німецько-австрійську орієнтацію. “Все, що діється нині галицькими емігрантами в напрямку австро-германської орієнтації, – писав С. Петлюра, – з погляду російської України є помилкою, трагічним непорозумінням ситуації і тих перспектив, які відкриваються в зв’язку з побідою партійної комбінації держав. Як не тяжко жити нам серед відомих обставин, але попасти в лабета Германії – красно дякую”.

О. Назарук прагнув консолідації національних сил на єдиній платформі. Він був серед тих, хто обстоював утворення інституції, яка б репрезентувала загальнополітичні інтереси українського народу під час війни та координувала діяльність українських політичних організацій без огляду на кордони.

Представники національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної партій Галичини, національно-

демократичної партії Буковини та Союзу визволення України, зібравшись на нараду 30 квітня 1915 р., погодились вступити до спільної надпартійної організації. Саме на ній було вирішено реорганізувати ГУР на Загальну українську раду (ЗУР) – загальноукраїнську інституцію, котра б об'єднувала всі політичні організації, що підтримували програмні засади маніфесту ГУР і платформи СВУ, а головне – утворення самостійної та соборної Української держави. Осип Назарук увійшов до секретаріату ЗУР разом із В. Козловським, І. Семакою, В. Темницьким і Л. Цегельським. Крім того, у складі ЗУР було утворено декілька секцій: правно-політичну, економічну, культурну, пресову, еміграційну. Українську бойову управу визнали автономним органом ЗУР і Управою Українських січових стрільців.

Саме О. Назаруку випало стати одним із стрілецьких літописців. У 1915 р. він став шефом “пресової квартири” легіону УСС, одним з головних обов'язків якої було збирання матеріалів і документів з історії стрілецтва. У 1916 р., як вже зазначалось, за кошти СВУ побачила світ книга О. Назарука “Слідами українських січових стрільців”. У вступі автор зазначав: “Не знаючи, як і коли й де доведеться мені скінчити, чи перервати свою роботу, мушу її убрати в форму дневника вражінь, у котрім поміщуватиму також зміст документів і записок зі стрілецького життя...”. Його він назвав “сирим матеріалом” для майбутніх істориків, а для себе – щоденником.

Восени 1918 р. вічева хвиля заповонила Львів та всі повітові міста і містечка Західної України. На порядку денному постало питання про формування органу, який би законним шляхом перебрав владу. Його розв'язала конституанта – представницьке зібрання (близько 500 осіб) українських послів до парламенту та крайових сеймів Галичини і Буковини, Єпископату, делегатів українських партій що відбулася 18–19 жовтня 1918 р. у Львові. Учасником цього зібрання був О. Назарук як представник радикальної партії. Саме конституанта обрала Українську Національну Раду (УНРаду) на чолі з Є. Петрушевичем. Згідно з ухваленим у Народному домі Статутом, вона дістала право і обов'язок: “а) виконати в хвили, яку признає за відповідну іменем українського народу Австро-Угорської монархії, його право самоозначення та рішити про державну судьбу всіх областей

тим народом заселених; б) предприняти всі постанови та заходи репрезентативного, законодавного та адміністративного характеру, щоби своє рішення перевести в життя”.

Уконституювалась галицька делегація УНРади на засіданні 27 жовтня 1918 р. під проводом Ю. Романчука. Головою обрано Костя Левицького, заступником – І. Кивелюка та І. Макуха, касиром І. Куровця, контролером – О. Барвінського, секретарями – В. Бачинського і О. Назарука. Цього ж дня вирішено провести організаційні заходи в повітах: 1) призначити повітових комісарів, вибраних повітовими зборами і затверджених делегацією; 2) призначити сільських комісарів, вибраних сільськими зборами і затверджених повітовим комісаром з “прибїчними радами”.

Українські військовики Львова виявилися передбачливими. Ще в першій половині вересня 1918 р. 20 українських старшин львівської залози об’єдналися в таємний гурток під назвою Центральний військовий комітет. Його підтримував Народний комітет УНДП, що з ініціативи К. Левицького наприкінці вересня створив окрему військову комісію, до якої ввійшов Осип Назарук разом з І. Кивелюком, В. Охримовичем, С. Томашівським, С. Бараном, В. Панейком, М. Лозинським. Члени комісії регулярно брали участь у засіданнях ЦВК, інформували військовиків про становище у краї, а через мережу своїх партійних структур сприяли розбудові підпільних осередків у Галичині та Буковині. Відомо також, що Осипу Назаруку було запропоновано пост організаційного референта ЦВК, але він відмовився. Комітет очолив Д. Палїїв.

1 листопада 1918 р. влада у Львові перейшла до рук УНРади. Тоді було видано звернення до народу, в якому Рада сповїщала, що він є “господарем своєї землі” в утвореній Українській державі, що УНРада є найвищим органом влади, що українські вояки австрійської армії мають стати на захист своєї держави, а нова влада гарантує всім громадянам демократичні права і свободи.

5 листопада 1918 р. О. Назарук виїхав зі Львова до Києва разом з інженером В. Шухевичем аби виконати доручення “Команди Українських Військ” просити про військово-політичну допомогу Гетьмана Української держави Павла Скоропадського.

Обставини склалися прихильно для галичан у Києві, адже зустріч із керівником Української держави відбулася відразу ж після

їхнього прибуття в гетьманський палац. Павло Скоропадський пообіцяв допомогу, а саме: “добрий полк Січових Стрільців, які тоді стояли в Білій Церкві, буде висланий до границі Галичини буцімто на це, щоб обчистити залізницю від полонених. Цей полк може опісля перейти без дозволу на галицьку землю”. Таку обережність гетьман вважав необхідною, щоб не втягуватись у війну з Польщею, додавши при цьому, що “...вилучить Січових Стрільців зі складу своєї армії, коли вони перейдуть Збруч. Після зустрічі з гетьманом Павлом Скоропадським О. Назарук разом з В. Шухевичем звернувся до Українського національного союзу, щоб повідомити результати розмови з гетьманом. Володимир Винниченко був незадоволений аудієнцією у гетьмана, звинуватив галицьку делегацію у тому, що вона “завалила українську справу”. Він пояснив, що проти гетьмана (на думку Національного союзу чорносотенно-російської орієнтації) готувалося повстання, авангардом якого мали бути Січові Стрільці. Гостра дискусія щодо Львова і Галичини закінчилася тим, що В. Шухевич мав піти до гетьмана і заявити про те, що ЗУНР вистачить половини “січової формації (крім “техніки”, броньовиків і т. д.)”. З кількома стрілецькими старшинами О. Назарук поїхав до Білої Церкви. У казармах Січових Стрільців після їхнього прибуття зібралася Стрілецька рада, на ній О. Назарук зreferував становище у Львові, аудієнцію у гетьмана і розмову з В. Винниченком. Після виступу він зразу ж “заснув на кріслі, бо була це моя (О. Назарука – Л.Б.) шеста чи сема неспана ніч”. Виявилося, що галицький посланник захворів. Від стрілецьких старшин, які його відвідували, він дізнався про те, що Стрілецька рада відкинула проект передислокації до Галичини стрілецької частини. Стрілецька рада мотивувала свою ухвалу тим, що “Січове Стрілецтво, хоч походить з Галичини, зв’язане передовсім з державними інтересами Великої України, та що Київ важніший чим Львів, а висилка одної частини загону до Львова могла б довести до того, що й Київ не здобудуть і Львова не вдержать”.

Про це рішення О. Назарук згадував: “Інстинктом відчував я, – що скріплення української державности скорше можливе в Галичині, чим на Великій Україні. Але не було ради: люде, що довго сиділи тут і знали Україну краще, чим я, думали інакше”. Проте він підкорився ухвалі Стрілецької ради.

У цей період О. Назарук не знався на відносинах в Наддніпрянщині. “Та найгірше було те, – писав він, – що не мав найменшого поняття про те, як дуже наддніпрянські українці різняться від Галичан своєю душею, своєю психологією, чи радше психікою”. Він це пізнавав досить помало і інстинктивно відчував тоді, що “навіть щира праця не зробить тут багато”, і тому до всього ставився з великою підозрою. Але пізніше сам згадував, що працював “шалено – днями й ночами” і не розумів, звідки бралася сила, бажання до роботи: “Без теплого одягу, без відповідного харчу, без снання працювало моє оточення – працював і я”. Назарукова місія тоді полягала, насамперед, у веденні переговорів з німцями, забезпечення їхньої нейтральності або, як він сам це назвав, “обжиранням з німцями”.

Крім переговорів з німцями та частих поїздок на фронт, О. Назарук займався й іншими справами, які поділив на дві групи. До першої належали ті, з якими зверталася до наддніпрянських братів Начальна команда УГА, поодинокі галицькі команди, Державний секретаріат ЗУНР, прості галичани. “В справі висилки підмоги в Галичину, – згадував О. Назарук, – я не раз аж посварився з Головним Отаманом в кімнаті штабу”.

До другої групи належали правничі справи, яких йому не доручала Директорія. Брався за них, що б допомогти ув’язненим, адже ніхто не знав, за що вони сидять. О. Назарук переважно відпускав їх за порукою поважних людей. Деякі правничі справи доручала Директорія, зокрема ведення допиту (“переслухання”) гетьманського міністра Вороновича і гетьманського полковника Мишковського.

Найприємніші дні на Наддніпрянщині О. Назарук пережив у Вінниці, куди Директорія прибула після Фастова. Саме тут вперше від початку повстання “міг пожитися в ліжку в окремій кімнаті (вспатися ще не міг, бо праця зовсім не зменшилася), з’їсти порядний обід, брати правильно білизну – словом, почути знов смак цивілізації...”.

Саме у Вінниці О. Назарук ближче познайомився з членами Директорії. В. Винниченко справив на нього приємне враження як людина, що дотримується своїх обов’язків, має повне довір’я до оточення, відповідну енергію, ідею та почуття “комізму” (напевне,

гумору). Часто В. Винниченко нарікав на галичан, бо думав, що вони не розуміють революційного часу, але завжди ставився до них прихильно.

В. Винниченко не раз ділився своїми планами з О. Назаруком, зокрема мрією про справу творення оригінальних осередків української культури: в Карпатах у Криворівні, під Каневом (біля могили Тараса), в Криму і на Кавказі. За його задумом, це мали бути чотири комплекси будинків для письменників, поетів, малярів та інших представників творчої інтелігенції з відповідними помешканнями, робітнями, бібліотеками.

У Вінниці оточення Директорії змінилося. О. Назарук щодня приймав політичних емісарів, партійні депутації, представників галицького уряду. Він продовжував вести переговори з німцями тепер вже про виїзд з України. Бував також на засіданнях місцевого Українського національного союзу і в приватних будинках вихідців з Галичини, зокрема, гімназійних вчителів: П. Танчаковського, С. Козака, О. Вахнянина; кандидата на адвоката В. Козоріза, який працював в судівській адміністрації. Із задоволенням спостерігав за процесом українізації, відвідав українську гімназію.

Німецьке командування з Києва подало інформацію про остаточні переговори. Директорія доручила О. Назаруку і ген. Грекову (як військовому експерту) поїхати в Козятин для їх проведення. З великою сатисфакцією О. Назарук 12 грудня 1918 р. диктував представникам німецької армії умови договору, який того ж дня було підписано. Згідно з договором, німецька армія мала здати Київ.

14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили в місто. О. Назарук тоді утвердився в думці наддніпрянців і галичан, які працювали на Великій Україні про те, що “як матимемо Киев, тоді матимемо й Львів”. Часто відвідуючи засідання Стрілецької ради, він обговорював різні питання реорганізації війська. Стрілецька рада закликала його переїжджати до Києва. Вже в грудні 1918 р. О. Назарук став шефом Української телеграфічної агенції (УТА) в Києві з думкою про те, що, можливо, закінчиться його чітко невизначена праця, і він зможе працювати як публіцист.

Перші хвилини перебування в українському Києві посилили його оптимізм. “В душу всякало, вливалось яесь дивне,

непереможне вражіння почування, що я щось кращого, чим був перед тим і що весь мій нарід щось кращого, чим був перед тим”. Опісля В. Винниченко запропонував О. Назаруку очолити Головне управління преси і пропаганди на правах окремого міністерства. Назарук, порадившись із Стрілецькою радою, погодився. На цій посаді він стикався з закидами й докорами політичних партій, але завжди знаходив підтримку у В. Винниченка. О. Назарук настільки вникав у роботу, що не мав часу займатися політикою і ходити на засідання Ради міністрів, часто довідувався про важливі події з преси, зокрема про оголошення війни більшовицькій Росії. Практично весь час забирала організація роботи міністерства.

Крім цього, Директорія надала О. Назаруку та В. Остапенку широкі повноваження і доручила вести переговори з представниками Антанти в Одесі, на яких О. Назарук не сприйняв французького диктату.

Восні невдачі, дедалі більша дезорганізація української влади породжували невпевненість і розчарування навіть у вищих сферах УНР. “А найбільше, – писав О. Назарук у спогадах про той час, – було те, що між нами зник запал, з яким ми колись працювали, заки здобули Київ. Якась внутрішня пустка опанувала моє оточення. І я також піддався їй”. Крім усього, в О. Назарука загострилися взаємини з Головним отаманом УНР Симоном Петлюрою. Він залишив посаду шефа Головного управління преси й пропаганди і вирішив повернутися до Галичини.

Ще працюючи в уряді Директорії, весною 1919 р. О. Назарука все більше цікавило розгортання подій в Галичині. 22–23 березня 1919 р. він взяв участь у крайовому з’їзді Української радикальної партії, який відбувся у Станиславові за участю 100 делегатів із 22 повітів Галичини. На з’їзді виступили відомі діячі партії – Л. Бачинський, І. Макух, Д. Вітовський. У Доповіді з політичних питань Л. Бачинський заявив, що УНРада є тимчасовим органом “поки не переведено вибори”, наголосив, що хоча селянство й має найбільші заслуги у будівництві Української держави, однак “наша держава не може оператися виключно на одній клясі. Більшість населення має правити державою”. Разом з делегатами з’їзду О. Назарук відстоював демократичний шлях розвитку ЗУНР, вимагав прискорення економічних реформ, гостро засуджував всі ухили в бік

більшовизму, соціалістичної революції та диктатури пролетаріату, закликав до боротьби за зміцнення української держави, посилення державної, військової та цивільної дисципліни.

Диктатор ЗУНР Євген Петрушевич з групою співробітників через територію Румунії переїхав до Відня. Тут, в еміграції, створено урядовий центр, який ставив своїм головним завданням домогтися сприяння держав Антанти у ліквідації польської окупації Галичини і відновлення в краї української державності.

16 квітня 1920 р. цивільні та військові всіх частин України у Відні утворили всеукраїнську надпартійну, національну організацію під назвою “Ліга віднови України”, до якої увійшов О. Назарук. Метою Ліги члени організації проголосили такі пункти: “1) єдина, сполучена зі всіх українських земель, суверенна Українська Держава; 2) єдина, національна, здисциплінована, безпартійна українська армія; 3) забезпечення рівноправного існування всіх народних клас через заведення державного порядку і скликання перших, законних, всеукраїнських, Установчих зборів”.

Наприкінці травня 1920 р. наддніпрянські політичні сили на одному із засідань Ради Українського національного державного союзу запропонували скликати Всеукраїнський конгрес. Але в призначений термін – 1 жовтня 1920 р. це не вдалося. Осип Назарук вважав, що платформою консолідації має стати створення Всеукраїнського національного конгресу, оскільки “тепер уже не треба вирішувати питання про верховну владу України”. Він вказав на два шляхи матеріального забезпечення цієї ідеї: 1) утворити інституцію там, де проживає найбільше українців в еміграції; 2) обмежити кількість представників до дев’яноста. Одним із представників, що ввійшли до складу Всеукраїнської національної ради, став Осип Назарук як представник Української радикальної партії.

У розпалі дискусій з наддніпрянцями у 1920 р. Осип Назарук виконував важливі доручення уряду ЗУНР в екзилі. 8 вересня 1920 р. президент Національної ради ЗУНР надіслав листа Костю Левицькому, в якому просив його “в товаристві д-ра Осипа Назарука і д-ра Луки Мишуги” негайно виїхати у Ригу “в характері делегації зах. укр. Правительства в цілі береження прав Галичини на її політичну незалежність і територіальну

цілість, шляхом переговорів з компетентними чинниками мирової конференції та в разі потреби прилюдних заяв”. Копію цього листа того ж дня було переслано і Осипу Назаруку.

16 жовтня 1920 р. він, як член делегації на Ризьку мирну конференцію, взяв участь у нарадах колеґії уповноважених Диктатора ЗУНР. На них були присутні Кость Левицький – уповноважений для справ преси і пропаганди; Стефан Витвицький – уповноважений для справ закордонних; посол Володимир Сінгалеви́ч, уповноважений для справ фінансів і торгівлі; Роман Перфецький, уповноважений (референт для зв’язку з краєм), а також запрошені Степаном Витвицьким – Ізидор Голубович і Євген Левицький. Згодом, описуючи поїздку до столиці Латвії, підкреслював, що тоді “галицька політика пережила найтяжчі дні за весь час великої війни і революції”. Сам хід переговорів більшовицької і польської делегації щодо питання територіального поділу українських земель не залишав місця для державницьких планів західноукраїнської делегації.

26 грудня 1920 р. Диктатор ЗУНР Євген Петрушеви́ч у Відні видав декрет про призначення О. Назарука Уповноваженим у справах преси і пропаганди уряду. Останній у липні 1921 р. зауважив, що “хоч декрет Диктатора про призначення його шефом уряду преси і пропаганди мав дату – грудень 1920 р., фактично до своїх обов’язків він приступив у середині січня 1921 р., після перебрання урядування у свого попередника – Костя Левицького.

24 січня 1921 р. О. Назарук запропонував уряду ЗУНР проєкт “позички визволення”. Насамперед, він ствердив, що фінанси уряду “на вичерпанню”, була мала надія на “скріплення їх позичкою у котрого-небудь іншого уряду”. Наслідки такого стану легко було передбачити. На його переконання, не тільки уряд і ті, що залишалися на еміґрації, а й край повинні мати певні матеріальні засоби, бо “матеріальна нужда виробить напевно угодову течію і то навіть серед найбільше відпорних людей”. Уряд, на думку О. Назарука, не повинен вести свою фінансову політику виключно на просьбах до інших держав, поодиноких фінансистів чи до власного громадянства.

Санацію державних фінансів він пропонував перевести шляхом “Позички визволення”. “Якби ця позичка й не випала, –

писав О. Назарук, – то в найгіршій разі буде вона великим агітаційним засобом за границею й піднесе престиж нашої справи взагалі й уряду зокрема”. Він оптимістично вірив у результати цієї акції за кордоном, особливо у США.

Як член екзильного уряду ЗУНР, О. Назарук розкритикував резолюції українського студентства 1–3 липня 1921 р. у Львові, назвавши їх “резолюційним мухомором”. Він був переконаний, що молодь лише після 30–40-х рр. може брати активну участь у політичному житті. “Треба впоїти в молодь переконання, – підкреслював О. Назарук, – що вона поза наукою повинна цікавитися публичним і навіть політично-партійним життям, повинна в характері госпітантів брати участь в партійнім життю, але не повинна в’язатися з жодною партією перед досягненням громадянського становища”. Він був переконаний, що насамперед необхідно здобути фахову освіту і лише після цього братись до практичної політики.

За завданням екзильного уряду ЗУНР О. Назарук, – як надзвичайний його представник, – влітку 1922 р. виїхав з Відня до Канади для збору “Позички Національної Оборони”. В житті цього політика, журналіста наступав надзвичайно насичений період. Цікавий він ще й тим, що саме в Канаді розпочалася його світоглядна еволюція в бік монархізму і клерикалізму. Завдяки допомозі українських організацій Канади та українських часописів О. Назаруку й І. Боберському вдалося провести досить активну вічову акцію у межах “Позички національної оборони”. Як повідомляв “Український прапор”, – пресовий орган екзильного уряду ЗУНР у Відні, – протягом вересня–жовтня такі віча відбулися у Вінніпезі, Дрейко, Саскатуні, Торонто, Бечревілі, Мондер, Едмонтоні, Йорктауні. На них станом на 14 жовтня 1922 р. було зібрано більше чотирьох тисяч доларів, а декларовано п’ять.

Переїзд О. Назарука до США (Чикаго) пов’язаний, насамперед, з тим, що представництво уряду ЗУНР в Канаді було ліквідовано за наказом Євгена Петрушевича. І він, як писав у листі до В. Липинського 27 жовтня 1923 р., “особисто подався до димісії”.

До Галичини у 1923 р. О. Назарук не міг повертатись, бо “за ним, – як він згадував, – “... розписано гончі листи” як за членом б[увшого] Галицького Уряду”. Тоді І. Боберський порадив йому стати редактором Січової організації в США, з котрою він перепису. “Він був ласкав перевести основну переписку в сій справі з тодішньою Головною Екзекутивною Січ. Організації та вспів навіть вручити мені особливо приємне мені письмо, котрим Гол. Екзекутива давала мені повну свободу в писанню”, – згадував О. Назарук. Як вияв великої довіри тодішньої Екзекутиви Січової організації, він прийняв редакторство січового органу “Січові вісти”, що було для нього головною приємністю за майже три роки праці в Чикаго.

З 25 листопада 1923 р. О. Назарук розпочав працю редактором “Січових вістей”. У першому ж номері він помістив статтю “Яка буде наша газета?”. Залишаючись органом Січової організації, О. Назарук підкреслив, що “се не значить, що тільки члени “Січей” знайдуть у ній те, що їм треба знати. Бо наша часопись як безпартійна, призначена для всіх українців”.

На початку 1926 р. О. Назарук переїхав до Філадельфії й очолив редакцію газети “Америка” – орган “Провидіння”. У Філадельфії Осип Назарук налагодив добрий контакт з українським духовенством (зокрема з місцевим єпископом Костянтином Богачевським, який під його впливом вже по кількох місяцях поділяв ідеї гетьманства-монархізму), отримав помешкання у семінарії. Місцевий клір він розглядав своїм номінальним союзником, хоча й не завжди надійним, пізніше критикуючи місцеве духовенство як групу, де більшість становили безпринципні, корисливі прагматики, а “порядні” священики були елементом пасивним, не здатним до дії. Важко складалися відносини з редакцією та громадськістю, “народом” чи “народовластем, як називає її О. Назарук: як редакторові йому тричі на тиждень, самотужки доводилося видавати газету, оскільки на збільшення штату діаспора коштів не мала. Про напруженість стосунків та взаємну недовіру між редакцією й друкарнею з одного боку і редактором з іншого, свідчить пересторога Осипа Назарука в одному з листів до В. Липинського не відсилати кореспонденції на адресу редакції, бо “тут чекають на листи”. Прикладом може слугувати

неприятнь адміністратора-менеджера “Америки” Кирилюка, який, за характеристикою О. Назарука, був у порозумінні з “різними елементами хаосу” (Я. Чиж, Цеглинський та М. Січинський), а невдовзі в опозиції до редактора опинились навіть складачі газети. Усі справи, зокрема і редакційні, знаходились у віданні зборів громадськості – т.зв. Екзекутиви і Головної управи. На думку редактора “Америки” особливо не зважали. На засіданнях Екзекутиви він мав дорадчий голос і міг сподіватися лише на підтримку священників, які входили до її складу, але водночас мусіли брати до уваги волю єпископа.

Перебування у Канаді та США спричинилося до світоглядної еволюції О. Назарука: від радикалізму, республіканізму до консерватизму і монархізму. Основними факторами світоглядного зламу були: 1) невдачі визвольних змагань 1917–1923 рр.; 2) агресивна міжпартійна боротьба першої половини 1920-х рр. у Західній Україні та в українському еміграційному середовищі; 3) захоплення ідеями В. Липинського – історика, політичного мислителя, основоположника та лідера консервативно-монархічного руху; 4) релігійна боротьба в еміграції у Канаді та США. Якщо у Канаді О. Назарук ще не сприйняв ідеології В. Липинського, то у США він з великим ентузіазмом розпочав роботу переходу “Січової Організації Українців у Злучених Державах Америки” на гетьманську платформу. У травні 1924 р. “Січі” прийняли новий статут, запропонований О. Назаруком, в якому ліквідувалася виборність керівництва, вся влада зосереджувалася в руках провідника, П. Скоропадський визнавався законним гетьманом-монархом України. Від захоплення М. Драгомановим, І. Франком не залишилося й сліду. Клерикальні погляди О. Назарука укріпилися, коли він у 1926 р. очолив редакцію католицького органу “Америка” та став прихильником єпископа Богачевського. У Назаруковому розумінні гетьманська політична концепція та інтегральний католицизм себе взаємно гармонійно доповнювали. Пізніше, у 1936 р., Назарук, згадуючи свій світоглядний злам, напише: “... вернувся до краю зовсім інший чоловік: віруючий в Бога, католик, противник радикалізму і соціалізму, консерватист”.

У серпні 1927 р. О. Назарук прибув до Львова. Польська служба безпеки взяла колишнього міністра урядів УНР і ЗУНР під негласний нагляд і на перших порах пильно стежила за його переміщенням. Однак побоювання О. Назарука перед можливими репресіями з боку властей за його минулу діяльність в часи революції не справдилися і він спокійно оселився в помешканні свого тестя по вулиці Підвалля, 7, де мешкала дружина з сином. Владналися сімейні стосунки, які за час розлуки дещо ускладнилися. Нарешті в його житті настала смуга осілості, що протривала аж до втечі із зайнятого Червоною армією Львова на початку жовтня 1939 р. Це був найплототворніший час у громадсько-політичній і творчій діяльності О. Назарука. Успішно вирішилася і справа його працевлаштування. На пропозицію Товариства безженних священників імені Св. Йосафата О. Назарук з січня 1928 р. очолив редакцію католицького тижневика “Нова зоря”. Видання фінансували станіславівський єпископ Григорій Хомишин і перемиський єпископ Йосафат Коциловський. Після того, як останній незабаром відійшов від справ видавництва, єдиним опікуном газети упродовж усього часу її існування залишався Г. Хомишин. (“Нова зоря” виходила з 1926 р. під редакторством ректора греко-католицької духовної семінарії, а потім ігумена Львівського василіанського монастиря о. Т. Галущинського – людини великого інтелекту, авторитетного церковного та громадського діяча. Але Т. Галущинський не був професійним журналістом, що не могло не позначитися на веденні газети).

Редакція “Нової зорі” з приходом до неї О. Назарука стала головним осередком гуртування консерваторів і творення нової партії. 24 вересня 1930 р. у Львові відбулися збори двадцяти світських та духовних осіб, на яких було прийнято рішення про заснування Української католицької народної партії (з травня 1932 р. стала іменуватися Українською народною обновою). У жовтні 1930 р. оргкомітет УКНП оповістив “Програмову заяву”, підготовлену О. Назаруком за участю В. Охримовича і Т. Галущинського. При роботі враховувалися теоретичні опрацювання і конкретні пропозиції С. Томашівського.

Новостворена партія базувалася на засадах католицької віри, домагаючись повноти свободи для церкви та її впливу на

громадську мораль. Засновники партії в принципі не відкидали права українців на власну державу, але не порушували цієї проблеми, оскільки не вважали її актуальною. Політичну лінію партії визначали, виходячи з реальностей. Центральні пункти програми стосувалися політики щодо польської держави. Декларуючи громадянську лояльність супроти держави, провідники УКНП вимагали водночас надання всім українським землям під Польщею статусу окремої державно-правної одиниці із забезпеченням її всіма потрібними органами публічної влади: законодавчої, адміністративної, судової, освітньої, господарської і військової.

Новий період взаємовідносин між гетьманцями і О. Назаруком почався з 1936 р. і тривав до його смерті 31 березня 1940 р. у Кракові. Восени 1936 р. Данило Скоропадський, який виконував обов'язки начальника організаційного відділу Гетьманської управи, звернувся до О. Назарука як редактора "Нової Зорі" з пропозицією обміну часопису та друкованих в його на книжки німецьких видавництв. О. Назарук відповів згодою на якнайтіснішу співпрацю. Їх результатом була публікація матеріалів листування Д. Скоропадського та О. Назарука, у яких член Гетьманської Управи, один з найближчих соратників гетьмана П. Скоропадського, його син, проаналізував тогочасну міжнародну політику різних держав, відновлення офіційних та приватних стосунків із гетьманським центром.

У час реорганізації гетьманського руху П. Скоропадський для редагування проєктів Статуту і Регламенту Союзу Гетьманців-Державників вибрав саме О. Назарука. У квітні 1938 р. він надіслав до гетьманського центру критичні зауваження, а також підготовлені ним нові проєкти Статуту, Регламенту та анкетної картки члена СГД. Аналіз цих проєктів та затвердження гетьманським центром Статуту і Регламенту СГД свідчать, що для остаточного варіанту були використані саме його пропозиції.

Загалом, О. Назарук у Контактному комітеті відіграв вагому роль. Він прекрасно розумів потреби національного руху відповідно до міжнародної ситуації, що склалися в другій половині 1930-х рр.

Реалії політичного життя Західної України 1930 рр. та загострення міжнародних відносин в Європі переконали О. Назарука в необхідності активізації консолідаційних зусиль у краї. “Нормалізаційний” курс УНДО, започаткований у 1935 р., остаточно переконав у пошуку порозуміння. О. Назарук, як представник УНО, разом з М. Стахівим і М. Матчаком (УСРП), М. Рудницькою (Союз українок), Д. Левицьким і В. Кузьмовичем (опозиція УНДО), В. Старосольським (УСДП), Д. Паліївим (ФНС) знайшли форму порозуміння у нелегальному Контактному комітеті, який сприяв міжпартійним контактам, висловленню спільної позиції щодо оцінки політичних процесів у краї. О. Назарук активно підтримав консолідаційні зусилля української преси, став активним поборником пресового порозуміння у значущих суспільних справах. Через О. Назарука вдалося прилучити до консолідаційних процесів митрополита А. Шептицького та єпископа Г. Хомишина. Будучи своєрідним рушієм у діяльності Контактного комітету, він усвідомлював необхідність порозуміння українських сил напередодні Другої світової війни.

Література: Назарук О. По перших виборах: На підставі загального рівного права голосування: Огляд сил і тактика українських партій. – Львів, 1907; Назарук О. Про вшехполяків, їх історію, теорію й таємну організацію. – Львів, 1907; Назарук О. Про Івана Франка. – Львів, 1910; Назарук О. З кривавого шляху УСС. – Львів, 1917; Назарук О. Над Золотою Липою: В таборах українських січових стрільців. – Вена, 1918; Назарук О. Військо й політика / Просвітні листки УСС. – Крем’янець, 1919; Назарук О. До історії революційного часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії. – Вінніпег, 1924; Назарук О. Світогляд Івана Франка. Чи може християнський нарід прийняти і ширити культ його? – Філядельфія, 1926; Назарук О. Галицька делегація в Ризі. Спомини учасника. – Львів, 1930; Назарук О. Ідеологічні основи української народної католицької партії. – Львів, 1931; Назарук О. Жінка і суспільність. Реферат. – Львів, 1934; Назарук О. Жіноча справа. З приводу I-го Українського жіночого конгресу. – Львів, 1934; Назарук О. Значіння партій: Про різницю між партійністю і партійництвом. – Львів, 1934; Галичина й Велика Україна. – Трактат присвячений українським жінкам і військовим. – Львів, 1936; Назарук О. Ерема кай аноніми: Політична брошура, призначена для гартування будучих українських провідників. – Львів, 1936; Назарук О. Зі Львова до

Варшави. Утеча перед совітами в пам'ятних днях 2–13 жовтня 1939. – Львів, 1995; В'ячеслав Липинський. Архів. Т. 7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського. – Філадельфія, Пенсильванія, 1976; Кедрин І. Життя, події, люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976; Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82; Швагуляк М. Степан Томашівський і західно-український консерватизм // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 299–316; Швагуляк М. Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921–1939 рр.) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 371–384; Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. // Записки НТШ. – Т. ССХХІІ. – С. 126–147; Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України // Записки НТШ. – Т. ССХХVІІІ. – С. 207–248; Рудницька М. Статті–Листи–Документи / Упор. М. Дядюк. – Львів, 1998; Макух І. На народній службі. Спогади / Серія “Спадщина”. – Київ, 2001; Чернецький А. Спомини з мого життя / Серія “Спадщина”. – Київ, 2001. – Кн. 15.

Ліля Бурачок